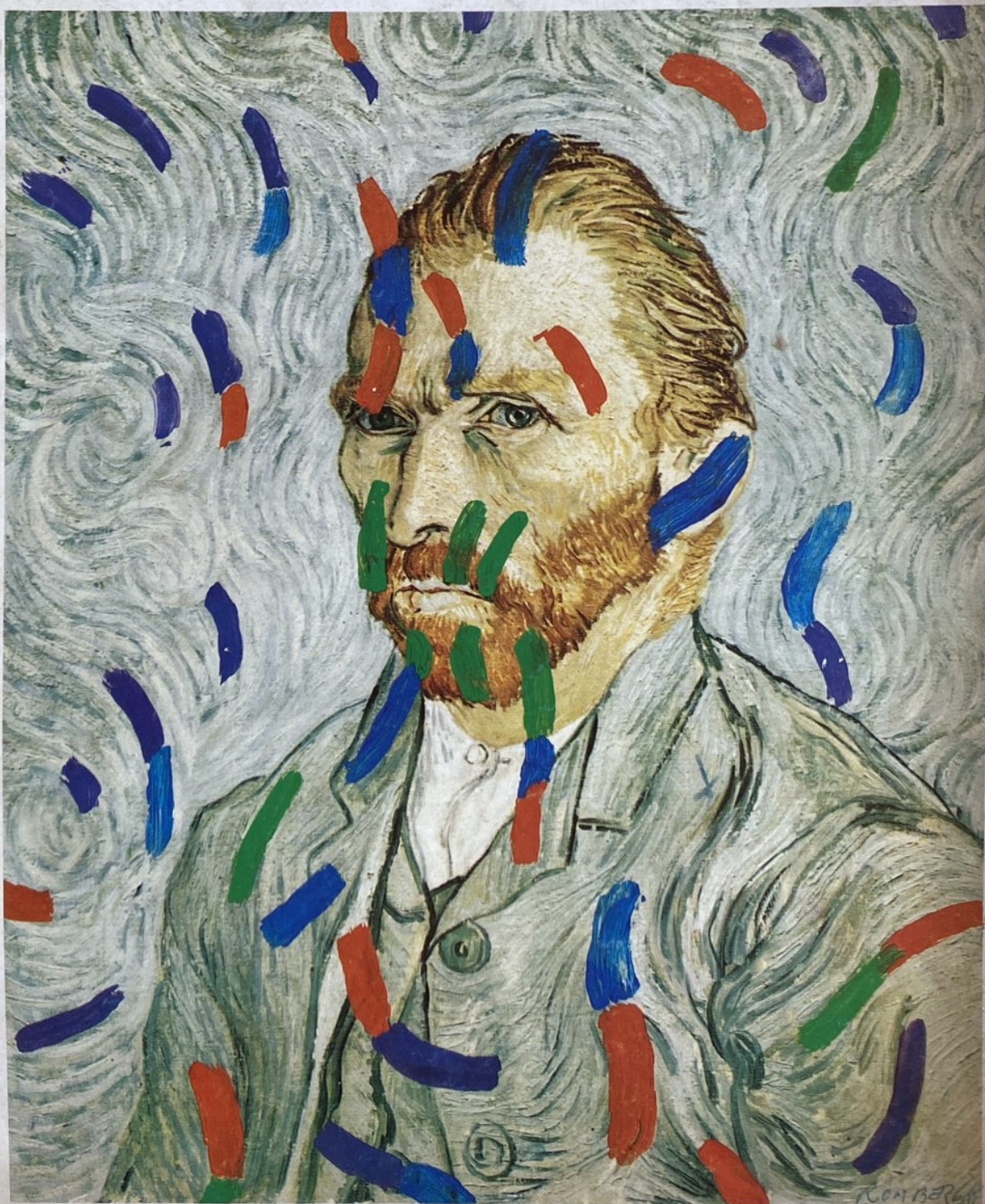

עיתון לק

כתב עת לספרות ולתרבות ■ שנה ו', גל' 32-33 ■ אדר-אייר תשמ"ב ■ מרץ-מאי 1982 ■ 32 שקלים ■ ת"ד 16452, ת"א

אלון אלטרס; אורי
ברנשטיין; חמוטל
בריוסף; טוביה
ריבנר; הדרה לזר;
בולנד אל חידירי;
ששון סומך; יונה
וולך; ברנרד
מלמוד; יהושע
צפריר; עמירה הגני;
יוסל בירשטיין; דוד
פוגל; מאיה בזרנו;
פדואה טוקאן;
דבורה הירשפלד;
שלום רצבי; חגית
גלעד; מיה לוי;
עמית שיטאי; יוסף
אלח'אל; שמואל
רגולנט; יבגני
יבטושנקו; יהודה
פרידלנדר; עדה
שמעון; חזי לסקלי;
ציפי שחרור; נחום
ווק; יעקב בסר;
אלי נצר; מירה
מאיר; אילן בשם;
רות לבנית; אליהו
קומאי; שלמה
אהרונסון; מאיר
פעיל; אהרן קומס;
לשק קולאקובסקי;
מרים עקביא; דן
מירון; א.ב. יהושע;
יפה ברלוביץ; טניה
הדר; רוביק
רוזנטל; דורית
קידר; ורדה קוריר;
שפיר; ספי שפר;
תמר משמר; נתן
גרוס; אילן
שיינפלד; יעקב
זילבר; עמלה עינת;
אבנר להב; משה
שלגי; יערה בר-דוד;
ורדה רזיאל-ויזלטיר;
ענת לויט; זיוה רון;
גרשון וילר; אילן
ורוני סומך;

נח שפירא

"העולם עומד על העבודה, הריעו שירו בקול תודה"

לשירת-העבודה של נח שפירא (ברנ"ש) – משורר-עם מן העליה הראשונה

יפה ברלוביץ

לחיים של "כשוכה" את שיבת ציון היינו כחולמים. אך שלא כמו פועלי העליה השנייה, שהתפכחו מנסיון העבר הכובד, בבקשם להם לאלתר פתרונות ריאליים-מעשיים (תוך מאבק מאורגן ופרוגרמאטי), נקלעו פועלי העליה הראשונה במיליטריזם חזונו. אמנם כבר מראשית עבודתם כאן, נפגעו קשות על ידי התלאות והדיכויים – שתקפו אותם מכל צד – אלא שברוב תמימותם ואמונתם הרעיונית, לא רק שלא קמו להתמרדר נגדם, אלא שלא חמדו היו מוכנים גם להודות בקיומם. זאת, על כל פנים אנו למדים גם מן הספרות שנכתבה באותם ימים. ספרות זו, כמו קהילתה, לא העזה למהר ולחשוף את משכריה ומחדליה של ההתיישבות, כבר בתחילתה. לפיכך מעדיפה היא לבטא את עצמה על דרך הסלקטיביות, בהתחמקה או בהיסוגה מכל טיפול במעב לאשורו. מכאן שהתמונה המצטברת מביטויים חלקיים אלה, מצטיירת בהערכות שכולה "זוהר, בהירות ויופי" – כדבריו של המבקר ראובן וולנרוד – המכנה אותה בשל כך: "ספרות ירח-הדבש של ההתיישבות בארץ-ישראל".⁷

גם נקודת-המוצא לשירה המתחברת באותם ימים, מסתמנת בהעמדה זו. אלא שבצד ההתפעמות הכללית, מצטיירת כאן אף מגמה שליוחות – מגמה המבקשת לגייס את השיר כאמצעי-תורם להרמת-הרוח בקרב הציבור. ואכן, כל המעין בעדויותיהם ובוכורנותיהם של פועלים מתקופה זו, נוכח לדעת עד כמה מודגשת על-ידם ההדוקקות לשירה, ואיזו פונקציה חיונית ממלאת היא בחיי החברה והיחיד.⁸ כך שלא בכדי החלו להידפס או בארץ ספרוני-שירים, כשההסבר המתווסף לפירסומם ממליץ לזמר – בין היתר – גם כדרך להקלת דאגות-ההווה ולהעצמת האופטימיות בעתיד.⁹

הבדיקה בשרי-העבודה של נח שפירא (הכוונה לאלה המתחברים בשנים 1891-1900), שבה ומאשרת את הנטיה בהעדרת ההבטים האופטימיים-הקונסטרוקטיביים שבהערכות חיי העבודה בארץ, על אלה הפרובלמאטיים. כאן יש לחזור ולהזכיר שגם כשיריו של נח שפירא, אין בנטיה מתרוננת זו משום נסיון לזיז או לסלף את המציאות הקיימת. כפי שהדגשנו קודם לכן: יש כאן, בעיקר, תחושת אחריות ודאגה לשמירת המוראל של הפועל ואימוץ ליבו בסבך הקשיים המתחדשים עליו השכם והערב (כמו: נדודים וחוסר-בית, בדידות משפחתית, קשיי התגלות לעבודה פיזית, איזמי סכנות של מחלות, שוד ומוות, חוסר-עבודה וכדומה). באחריות זו נושא נח שפירא, לא פעם, יותר מאנשי-עט אחרים. שהרי ישנן תקופות בחייו בהן הוא מופיע בקרב ציבור הפועלים לא רק כתוב בין חברים, אלא גם כמדרוך ומנהיג. כך, למשל, היא תקופת "הסתדרות העשרות" ברחובות (1891-1892),¹⁰ בה נבחר נח שפירא כ"שר עשרה" וכמזכיר אגודתה;¹¹ או תקופת זכרון-יעקב (1898-1900), בה משמש הוא – לאחר יום-עבודה מפרך – כראש קבוצת הפועלים במקום, וכבא-כוחם בוועד המרכזי של אגודת הפועלים הכללית.

כל זאת לגבי הנימה האופטימית-המתרוננת, אלא ששירת-העבודה של נח שפירא יודעת גם את נימת ההתמרמרות והמחאה (אם כי בצורה מסוייגת, כאמור). לגבי נימה זו יש להבחין בין השירה המתחברת לפני 1900, לבין השירה שלאחר-מכן. התאריך 1900 הוא, כידוע, תאריך הרה-גורל בתולדותיו של הישוב החדש בתקופת העליה הראשונה. כשנה זו מעביר הבארון רוטשילד את האפטרופסות על המושבות מידיו לידי חברת יק"א – כשלב מוקדם לחיי כלכלה עצמאיים. אלא שעבור ציבור הפועלים דאז, העברה זו היא בבחינת איום ממשי לחיקולם. חברת יק"א, המבקשת לייצל את משקי האיכרים, מכריזה על פיטוריהם של רוב הפועלים ממקום עבודתם במושבות, כשהיא מציעה להם כפיצוי, דמי-נסיעה לעזוב את הארץ (הצעה שפועלים רבים קיבלו בלתי-ברירה, לאחר מאבק מרומבס עימה). כך שאם נימת-המחאה בשרי-העבודה של נח שפירא – שנתחברו לפני המועד המוזכר – עומדים בסיומן של ביקורת והתרסה, (ברמזם כנגד קלקלות יישוביות כמו: ספרות בקניית אדמות להתיישבות, או מוסר-עבודה נמוך של איכרים), הרי נימתה המאוחרת יותר, היא שירה שכולה נכאים, שירה זו מלווה את הפועלים כדרם אל האוניות, בככותה ובקוננה אותם כאילו היו בבחינת נפטרים ההולכים לעולמם ("המתים לציון" – כלשונו של נח שפירא¹²).

השירת-העבודה של נח שפירא הולכת ומסתיימת עם חום תקופת העליה הראשונה. משנת 1906 ועד 1931 (שנת מותו של נח שפירא), ממשיך הוא אמנם לחבר שירי-עם לעת מצוא, אלא שנושא העבודה נשחר בהם עתה אך ורק כמזכיר משני. גם דרך פירסומם ותפוצתם של השירים הולכת ומשתנה. בתקופת העליה הראשונה, היו שירים אלה מופצים תחילה בעל-פה – בין ציבור הפועלים – ורק לאחר-מכן הגיעו את המלה המודפסת – אל דפי העיתונות (שם הופיעו תחת החתימה: ברנ"ש).

רגל מלאת שישים שנה להסתדרות, יצאה בהוצאת "עם עובד" – אנתולוגיה בשם "אדם לעמל", ובה מבחר שירים על נושאי עבודה. העורכים – יעקב בסר ושלמה טנאי – ניסו להקיף כאן כמאה שנות יצירה עברית על גישותיה והתייחסויותיה המשתנות לנושא, כשהם פותחים אסופה זו בשרי-עם של ח.ג. ביאליק ("בשדה" שהתפרסם ב-1894), וש. טשרניחובסקי ("שיר מזמור לבני תובל קין" שהתפרסם ב-1902). שירים אלה שנכתבו, כידוע, בגולה, באו לדובב את כמיהת היהודי לחוויית העבודה על רקע התסיסה הלאומית וראשיתה של ההתיישבות היהודים בארץ-ישראל. לפיכך תמוה הדבר, מדוע בצד שירי-עצגוע אלה אינם מופיעים גם שירי-עבודה אוטנטיים שנתחברו באותה תקופה בארץ (תקופת העליה הראשונה), ואשר היטיבו לבטא חווייה נכספת זו כמציאות הולכת ומתגשמת. האם יש כאן התעלמות מכוונת משירת העליה-הראשונה (בעקבות הקונצפציה הרווחת בחוגי תנועת-העבודה, כי ההיסטוריה של "הישוב החדש" בארץ החלה, למעשה, מתקופת העליה השנייה), או שמא אי-הידע הכללי השורר לגבי תקופה זו, הוא הוא שהיה גם בעוכריה של האסופה הזאת?

כך או כך, רואים אנו לנכון להשלים חסר זה, ולו רק בצורה חלקית, עם עיונו דלהלן ביצירתו של הפועל-המשורר נח שפירא: יצירה שהיא גם פרק מייצג מתוך שירת העבודה שנכתבה בתקופת העליה הראשונה.¹

ב

נח שפירא עלה לארץ בשנת 1890, בחבורה שנקראה "החלוצים השניים" (להבדיל מעולי 1882 שהיו החלוצים הראשונים). כמו משוררים אחרים בני העליה הראשונה, נלהב גם הוא לשיר את החזרה היהודית אל עבודת-האדמה, אלא שלא בכדי הוכתר דווקא הוא בתואר של "משורר-העבודה".² הסיבה לכך נובעת מהפופולאריות הרבה לה זכו שירי העבודה שלו אז, בהתקבלם כפועל-יוצא הן מעיסוקו היומיומי כפועל שכיריים, והן ממעורבותו האינטסיבית בחיי הפועלים ובמאבקם – באותם ימים – לאירגון, לזכויות, ול"שיכלול" (קידום כלכלי, כלשון התקופה).

ברל כצנלסון, בהערותיו הפזורות אודות ראשיתה של ספרות-העבודה בארץ, נוהג להציגה כ"ספרות מן החיים", דהיינו: "יצירה ספרותית שהיא פרי מפעל-חיים ידוע, שהיא נוצרת רק כדי לשמש את המפעל הזה, והנופלת כרגע שהוא נופל...".³ ולגבי אפיון יצירה הראשונה, מסתייע הוא בדבריו של א.ד. גורדון (כפי שהם מופיעים בהקדמה לקובץ "הארץ והעבודה"): "כאן כותבים אנשים אשר אילמלא העבודה לא היו כותבים, אילמלא באו לארץ ספק אם מי שהוא מהם היה לו צורך להביע את עצמו בספרות".⁴

נראה שמאפיינים אלה כוחם יפה, רטוראקטיבית, גם לדרך כתיבתו ויצירתו של נח שפירא. אמנם בכורונותיו מציין הוא כי כבר מגיל צעיר שלח ידו בחיגולים שיריים, אבל אין ספק שדבקתו ברעיון "חיבת-ציון" (הוא נמנה על ראשוני מייסדי אגודת חובבי-ציון בעיר-הולדתו קישנינב), ולאחר-מכן – ברעיון העבודה העברית בארץ-ישראל, היא שהעצימה את רחפיו, היצירתיים, והיא שהעניקה את מירב התכנים לשירתו.

שהרי מה היא שירתו של נח שפירא, אם לא דיאלוג בלתי-פוסק עם ציבור הפועלים על נושאי ארץ-ישראל?! יחד עימם הוא נע ממושבה למושבה בחיפושם אחר עבודה; יחד עימם הוא נדון לגורל ההפסד: בדמות איכרים נותני לחם, חוקי ממשל טורקי וסמכויות-יהודיות אפטרופסיות (הבארון רוטשילד, ועד-חובבי-ציון, חברת יק"א). כך, כמו טרובאדור נודד, מתהלך הוא בין הפועלים – בחפירות ה"בחר" ברחובות, בכיצות חדרה, בבוסתני זכרון-יעקב ובכרמי ראשון-לציון. בימים, מוצא הוא את קיומו כמוהם – במעדר ובמכוש, ובלילות, משוחח הוא עימם בשירתו. דיאלוג זה שבינו לביןם, מתקבל מלכתחילה כשירת-עם, אותה הוא מתאם, בדרך כלל, למנגינות אידיות ורוסיות המוכרות לכל.⁵

ג

שרי-העבודה של נח שפירא עוסקים באירועי האקטואליה, אלא שעל הרום – הם מאופקים ורמוזים. נראה שאין למצוא בהם אותה תסיסה מרדנית וזועמת שאפיינה את ספרות העליה השנייה. ואכן, באבחנה זו ביניהם, בולט אותו פער מהותי, המסתמן בין הגישות האידאולוגיות השונות שבין העליה הראשונה לבין העליה השנייה, וכן דרכי טיפולן של שתי ספרויות נבדלות אלה – לגבי הנושא האמור. שהרי לא כמו ספרות העליה השנייה שנולדה מן האישוּ, נולדה ספרות העליה הראשונה מן ההתפעמות, כל פילות שגורה המתבצעת באותה תקופה (ובעיקר בשנותיה הראשונות של העליה הראשונה). כמו: חרישת תלם, נטיעת כרם, בניין בית – התקבלה בבחינת אירוע היסטורי-חר-פעמי, כשהמעמד כולו מתפעם משיכרון-

אחד הפועלים בארץ-ישראל¹³). משנת 1906 ואילך, מוצאים שיריו של נח שפירא את פייסומם אך ורק באמצעות העיתון, ונראה שרק אחדים מהם נכתבו כשהם מעובדים ומוחאמים לליווי מוסיקאלי.

הסיבה לשוניים אלה נעוצה, בראש וראשונה, במהפך הפוקד את מחנה הפועלים בארץ, עם עלייתם של אנשי העליה השנייה. עולים אלה, אשר נבדלו מקודמיהם בתפיסתם את רעיון העבודה ויישומם במסגרת התחיה היהודית בארץ-ישראל, רחו כל ניסיון לשיתוף פעולה שהוצע להם על-ידי שרידי הפועלים הוותיקים — נראה, שבתנגדותם הרבה לאיכרי העליה הראשונה — מפרנסיהם ומנצליהם — כרכו יחד עימם כל גוף שפעל בתקופה ההיא (לרבות מחנה הפועלים) — לישות אחת: ישות שהם שללו ובטלו מכל וכל. אם גישתם זו ידעה את צידוקה אם לאו, העובדה היא כי בתקופת העליה השנייה מצאו עצמם פועלי העליה הראשונה מורחקים מכל צד (האיכרים מהל ופועלי העליה השנייה מאידך).

בנסיבות עגומות אלה מוצא עצמו גם נח שפירא. כך אחרי שנים סוערות של פעילות מסורה, שידעה לוותר על חיים פרטיים וקידום עצמי, נשאר הוא מיותר ולא-שייך. גם עתה — מבוגר יותר ואף לא בריא בגופו (מחמת הקדחת שהכריעה אותו עוד בעבודה בחדרה ב-1892), ממשיך הוא לשמש כפועל שכיר-יום הנודד ממקום עבודה אחד למשנהו בחיפוש אחר פרנסה, אלא שכל אירגון-פועלי אינו עומד עוד לצידו להגן על זכויותיו ולהיאבק על קיומו, ואין עוד כל קהל-פועלי שיבקש להטות אוזן לשירתו. בצר לו ניסה נח שפירא את ידו במלאכות אחרות: הוא שימש ככוכב וכגן, כעוזר-כתנות וכפקיד. בחמש-עשרה שנות חייו האחרונות הוא התפרנס ממכירת לחם על-גבי דוכן כרוב, באחד ממרכזיה המסחריים של תל-אביב. מובן שבמצב מיתם זה: נדחה מציבור הפועלים וללא דיאלוג ביניהם, הולכת ונאלמת גם שירת-העבודה שלו.

לעיל כבר צויין כי בשירת-העבודה של נח שפירא ניתן להבחין בין שתי נימות, המעמידות — למעשה — שני סוגי-שיר: השיר-המתורגמן ושיר-המחאה. להלן, ננסה להמחיש קביעה זו באמצעות הדגמות נבחרות, ובצידן גם הערות ביקורתיות קצרות. נתחיל בסוג הראשון. השיר-המתורגמן הולך ומתפתח, מלכתחילה, כשהוא מתנהל על שני מסלולים: מסלול-המידע ומסלול-ההכרה. במסלול-המידע מבקש המשורר, באמצעות התיאור, למסור דיווח מפורט על חי העבודה היהודיים כפי שהם מתבצעים בשדותיהן ובכרמיהן של המושבות הראשונות בארץ-ישראל. כידוע, הסקנות לגבי התחושתה של עבודת-האדמה על-ידי המתיישבים הראשונים, דרכי היווה, ביצועה והשגיה, הקיפה לא רק את הישוב העירוני בארץ, אלא, בראש וראשונה, את הקהילה היהודית בכל תפוצותיה, ואכן, באותם ימים, נודשה העיתונות הארצישראלית בשפעת סקירות, השקפות, דיונים וחשבונות, על תופעה חדשנית ומרגשת זו, כאשר גם הסיפורת וגם השירה — בדרךן שלהן — מוסיפות עוד כהנה וכנהנה לדיווח השוטף.

מבחינה זו מתפקדת שירת-העבודה של נח שפירא בהתאם ל"מדיניות" הספרותית המקובלת: "מדיניות" המציבה את ספרות העליה הראשונה כספרות אינפורמטיבית, הפונה — בעת ובעונה אחת — לשני מיני קהל קוראים: הקהל היושב בציון והקהל היהודי בתפוצות. לגבי הציבור המקומי, מתקבלת ספרות זו כספרות-תיאורית אשר נתונה האינפורמטיביות הם בבחינת עידוד וישר-כוח ליישוב המתמודד בעקשנות על אחיזתו כאן, ובתפוצות — מתקבלת ספרות זו כספרות הסברתית-תעמולתית, המבקשת באמצעות אותם נתונים אינפורמטיביים לעורר ולהגביר בלב הקוראים הרחוקים את הכתם לציון, והיינו: הצטרפות אל המפעל החלוצי, אם בעליה של ממש ואם בתמיכה כספית או מוראלית.

הדיווח המתקבל משירת-העבודה של נח שפירא, ננסה להמחיש, ולו גם בשורותיו הקצרות, את האווירה הפעלתית הרוחשת סביב (קצב, המולה, תנועה וצבע), בשלבו ותעבורה, סוגי מכוונות וכדומה. להלן צירוף של מספר קטעים מתוך השיר "הבציר", שנתחבר והושר תוך כדי עבודה בכרמים, בקיץ 1897: "פה ושם על משעולי הכרמים/ אך שאון ורעש כל הימים... ועוד יגדל השאון בלילות/ מרעש גלגלים באפלות/ הענבים שבצרו בימים/ יניחו להתקרר בכרמים/ לא ייעבד ולא יפעל/ ואך בחצות הלילה/ בעת הקור/ יובילו בעגלה ובחמור... פה ישיחו רק למשקלות/ על העלות עם האשכולות/ כי ישאן יחד במאזנים/ ושם אך יריקום לאפרכסת/ במקום המכונה המתבוססת/ וכבר יול יתן מים...".

הפזמון החוזר אחר כל בית הוא: "הבציר הנה היגענו/ והדורכים בגת היד ייענו/". בצד האינפורמטיביות השירית, המגיבה כללית על עבודת חריש, קציר, בציר וכדומה (נח שפירא עוסק בשירת-העבודה שלו אך ורק באלו הקשורות לאדמה), ניתן למצוא תגובות המתייחסות לארועים אקטואליים ספציפיים יותר.¹⁴ כך הוא השיר "מעשה מרכבה", המביא מהדיו של האירוע החגיגי שהתקיים בזכרון-יעקב, בתאריך — ד' אייר תרנ"ח (1898). אירוע זה בא לחתום פרשה שראשיתה במחלת-גפנים קשה שפקדה אותה שנה את כרמי זכרון-יעקב (מחלת הפילוקסרה). בשל מחלה זו נאלצו האיכרים לחסל את רוב כרמיהם — כרמים שהיוו את עיקר פרנסתם. בינתיים ניסו ליצור זן בריא ומחוסן יותר של גפנים. במקום הקימו משתלת-ענק (לפי המימדים, דאז), בה עבדו במשך חודשיים-ימים כמאה פועלים.¹⁵ בזמן זה הצליחו להרכיב על שתילי גפן פראית את שתילי הגפן המשובחה אך הרגיש. העבודה בוצעה במהירות קדחתנית (כדי להספיק לנטוע את השתילים במועד), ועם סיומה נערכה חגיגה גדולה. נח שפירא (שהשתתף אף הוא במבצע), חיבר לכבודה שירת-ההילה. שיר זה — מספרת העיתונות של אותם ימים¹⁶ — העתיקו לתוך מגן-דוד גדול עשוי ענפי גפנים, ושור אוהר כל הנוכחים — פועלים ואיכרים גם יחד. להלן שני הבתים הראשונים: "נודה לך אלהי ציון, כולנו/ על כל תגמולך לנו עד הלום/ ועל שהחיתנו והקימנו/ לגמור את עבודתנו זאת היום/ פזמון: ורבו גפנינו עד אלפי רכבה/ מעבודתנו במעשה מרכבה... נודה לך גם אחרי יסרתנו/ ונברך על הרעה כעל הטובה/ וכאשר מכל צרה חלצתנו/ כן גם היות ישרעתנו קרבה/ פזמון: ורבו גפנינו...".

המסלול השני שהוזכר במסגרת השיר-המתורגמן, הוא מסלול-ההכרה, כלומר: השיר הנכתב לפיו, מרכה להשתמש במלות-קריאה של זירוז והמרצה, כשהקצלים המובאים בו מוטים — בדרך-כלל — על דרך נטיית הציווי. כמו בשירו המפורסם של נח שפירא "החיל-לילי-העמלי": "עורו אחי אל תנומו/ לעבודתכם אנא קומו/ העולם עומד על העבודה/ הרעיו, שירו בקול תודה/" (ההדגשות של — י.ב.).

שיר-העבודה המתנהל לפי מסלול-ההכרה, עונה לפי דעת החוקרים (העוסקים בשירת-עם) על שתי פונקציות ידועות. לפי הפונקציה האחת, מסייע שיר-עבודה זה, לשמירת קצב אחיד ועקבי של הקבוצה-כולה בפעילותה.¹⁷ ולפי הפונקציה השנייה, תורם הוא להמרצת העובד ולהתלהבותו, בעיקר באותם רגעים של משבר, כאשר המאמץ הולך ומכביד או כשהשעה הולכת ומתארכת.¹⁸

לגבי שיר-העבודה שהתחבר בחברות פוליטיות מסוימות, במחצית השנייה של המאה ה-19, נדמה כי ניתן לאבחן בו פונקציה נוספת. פונקציה זו אינה עומדת עוד אך ורק בסימנה של עבודה פיזית, אלא משלבת בה גם הכרה רעיונית: הכרה המציגה את העבודה כביטוי אימננטי למערכת אידיאלית מאתגרת יותר של ערכים (כמו: שחרור, שוויון ואחרו). בשירת-העבודה הארצישראלית מתקשרת זו גם למערכת אידיאלית של ערכים לאומיים (כמו: תחיית-עם, התחדשות חיים ארציים ופרודוקטיביותה יישובית). מכאן ששיר-העבודה בארץ, יודע, לא פעם, את ביצועו השירי לאו דווקא כמעמד של עבודה, אלא גם כמעמד של לא-עבודה או של חוסר-עבודה. אף אז מרכה הפועל לשיר אותו, והפעם — לא מתוך הדוקקות לקצב או ליעילות בעבודה, אלא מתוך השתוקקות רעיונית-לאומית אליו. כפי שמעיר בנידון ישראל חנני בצינו כי הפועל העברי שר "מתוך צמאון לעבודה כשלא היתה מצויה, ומתוך שיכרון עבודה — כשהיתה מצויה".¹⁹

שלוש פונקציות אלה (קצב, המרצה והכרה-רעיונית), פועלות גם בשיריו של נח שפירא, ולהדגמתן נביא שני בתי-שיר מתוך "בקציר": "קול ענות בשדה ברעש ריע/ כקול רעם בגלגל על פני רקיע/ הקול קול יעקב, בעבודה ישמיע/ הקציר בא לציון, אחי, העורו! מקהלה: עבדו נא בשמחה, דום גאות הקמה להשיע, הכנוע, להניף חרמש יקצורו... הקציר, הקציר הנה הגיע/ דום גאות הקמה להשיע, הכנוע, להניף חרמש המבריק, המגיה! מהרו נא אחי, איש את אחיו עזורו/ מקהלה: עבדו נא בשמחה...". שיר-הכרה זה קורא, כאמור, לפעילות מואצת, כאשר כל בית-מצטבר תורם להחשפת: פונקציית-הקצב מנסה, כמובן, להתחקות כאן אחר הרתמוס של תנופת המגל כתבואה, כשהיא מטיעה זאת בעיקר בחוריה (ריע, ריע, ריע, ישמיע, וכדומה): ופונקציית-ההמרצה בוררת לה מלות-זירוז כאלה, אשר באמצעותן חוזר העובד ומדבר את עצמו הלא-הלאה, הן לעבודה נמרצת יותר והן למצב-מרום יותר (העורו, עזורו, הרעו, אמור, וכדומה).

באשר לפונקציית ההכרה הרעיונית, זו משתלבת כבר בבית הראשון בהדגיש את טיבה הלאומי של עבודת-הקציר המתוארת בו: "הקול — קול יעקב בעבודה ישמיע/ הקציר בא לציון, אחי, העורו!". הדגשה זו באה לשנן שוב ושוב בתודעתו של הקורא, כי העבודה כאן היא עבודה עברית המתנהלת בשדמותיה של הארץ העברית: כך שגם אם הופכת היא אט-אט לשגרת היום, הרי אינה יכולה שלא להצטייר כייחודית, כשהמחיש את מימוש של החזון הרעיוני הנכסף.

עם כל זאת רווי השיר גם בהרגשת שמחה הולכת וגוברת, המתעלה בסופו למעין פזמון-ריתמי שכולו שבת והודיה לבורא-עולם. נראה שמעשה-קציר זה, נחוזה על-ידי המשורר כהתרחשות כה מופלאה ומרוממת, כך שהביטוי הטבעי ההולם לה ביותר נמצא על-ידו בדרך זו של הלל. העמדה דומה חוזרת ברכים משיריו של נח שפירא (כפי שראינו גם בשיר "מעשה מרכבה"), והצטרפותם יחד מציעה כפין "שירת תהילים" ארצישראלית חדשה: "בשירה קדמו פני אל המושיע/ תודה ושבח לך ללכס יביע, על האומדן והברכה עליכם השפיע/ ומקצירכם מאה שעים תאצורו".

כאן יש להעיר כי גורם זה של שמחה — המופיע בשירת-העבודה של נח שפירא — מהווה חידוש גמור לגבי כל תופעת שירת-העבודה היהודית שנתחברת בגולה, ואכן, עיון בשיריו זו מורה לנו כי שירת-העבודה בשפה העברית לא נכתבה עד תקופת "חיבת ציון".²⁰ ואילו בתקופת חיבת-ציון, גם אם פונה השירה העברית לעסוק בכך, נושאת היא, על הרוב, אופי מלנכולי של כיסופים וגעגועים, בהציגה חיי עבודה ועמל כחיוניות ערטילאיים-אטופיים.²¹ מאידך, שירת-העם היהודית שנכתבה בשפה האידית (הכוונה כאן לשירת-העם של מזרח-אירופה, עליה התחנך נח שפירא), העמידה ציור ענף סביב נושא העבודה (בעיקר, מלאכה וחרושת), אלא שגם זו עומדת תמיד בסימן העגמומיות והמרירות. R. Rubin בהקדמתה לספרה העוסק בשירת-העם היהודית לתפוצותיה, דנה כסוגיה זו בהסבירה כי השמחה אינה שרירה בשירת-העבודה של יהדות מזרח-אירופה, כיוון שהתעסקותם בה לא הסבה להם כל הנאה או סיפוק. היתה זו עבודה שהתבצעה אך ורק תחת לחץ כלכלי קשה, בהדגשה את הניצול והמחלות שבאו בהתקצרה. יתרה מזו, מתקבלת של העבודה גם כהשפלה, הוואל ולא היה בה כדי לקדם את העובד ולגמול על מאמציו, אלא להיפך — להחזיקו במצב של לא-חיים ולא-מות. יחד עם זאת, אין לשכוח כי גם דעת הקהל היהודית שרווחה אז, לא ידעה להקל בנידון, בהעמידה בראש ההירארכיה החברתית את כלי-הקודש ולומדי-התורה, ואילו את עובדי-ההכפיים דחקה אל תחתית הסולם. מכאן, אין תימה, ששירת-העבודה היהודית במזרח-אירופה — שהיתה מושרתת בפיסה של פועלים, בעלי-מלאכה ושוליות — מצטיירת תמיד כשירה פסימית-פאטאליסטית, כשכל כולה אומרת עלכון, חוסר-אונים ואין-מוצא. רק בסוף המאה ה-19 מתחילים להישמע בה קולות תקיפים יותר — קולות המהדהדים בהלכי-הרוח החדשים של מחאה ומתקפה.²²

לעומת זאת שירת-העבודה הארצישראלית היא — כשהיא וראשונה — שירה מתרוננת. עם כל הקשיים והכשלונות, האכזבות והמשרבים, העצב והשכול — המרכיבים הדומיננטים המטביע את חותמם בה (מתקופת העליה הראשונה ואילך), הוא מרכיב השמחה. ואכן, העבודה והשמחה הלכו והתקשרו בתודעת הישוב בארץ, ו

כמושגים שלובים, כאשר העבודה מתייצבת, בדרך כלל, כערכה ל"שמחה". לשילוב זה השכיחה לתרום גם שירת-העם החדשה בארץ-ישראל, בהביאה בה לשינוי תרמית של העבודה, וממילא גם לשינוי בתפיסה וביחס אליה.

ח

הסוג השני ביצירתו זו של נח שפירא, הוא — כאמור — שיר-המחאה, כשאף בו ניתן לציין הסתעפות לשני מסלולים: מסלול-הביקורת ומסלול-הקריאה. כפי שכבר הערנו קודם לכן, מתקבלת שירת-המחאה של נח שפירא כשירה מחתרית. שהרי גם אם היא מופנית לכחובת של גוף ישרובי מוגדר, לעולם לא תופיע בה כתובת זו בצורה גלויה וישירה. את הסיבה לכך יש לחפש בהתנאות החברתית הנחותה של ציבור הפועלים בארץ באותן שנים. נחיתות זו — שהתבטאה בחוסר ארגון, במיעוט מספרם ובחלולתם הכלכלית — הגבילה את כוח השפעתם ביישוב, וכן — את חופש ביטויים. מאידך, יש להזכיר כי ציבור הפועלים מעולם לא השלים עם הגבלה זו, וכאשר נבצר ממנו להרים את קולו בצורה גלויה, הוא עושה זאת על דרך ההסוואה והרמז.

בדרך זו מתקבלת גם שירתו של נח שפירא, כשהיא מתמרנת להשיג את האפקטים המחאתיים המבוקשים, ללא כל התחייבות חד-משמעית מצידה. כך קורה שבמסלול-הביקורת מרבה נח שפירא לנקוט באותו כלי דיאגרטי — אשר היצירה הסאטירית, לתקופותיה, הירכתה לעשות בו שימוש — והוא דיאגר המשל או האליגוריה. כאן מנצל הוא את משחק הרבדים המנוגד שבין הנוכחות התמימה של המשל לבין השלכיו הרב-משמעיים. בהעמידו בחזית הקדמית של השיר — סצנה מחיי העבודה בארץ, ואילו את נמשלה הנרמזים — משאיר הוא לאינטרפרטציה האישית של כל קורא.

הדבר בולט בשירו "לסוסתי" שנכתב ב-1899. המושאים הביקורתיים הם איכרי המושבות, המוצגים על-ידי המשורר בכינויים האירוניים — "הנדיבים הכנענים". אירוניה עקיפה זו מחלחלת בכל בתיר-השיר, כשהיא מבקשת להתריע נגד העיוות המעמדי המשווע שנוצר כבר בשנותיו הראשונות של היישוב החדש. ישוב חדש זה של חולמים ולוחמים, שנחלצו כחלוצים ראשונים לפני המחנה במטרה להקים במולדת הישנה-חדשה — חברה-מושלמת ואדם-למופת, לא רק שלא עמד במשימתו, אלא נכשל בייצורו (ותהייתה הסיבה אשר תהייה) — נפל חברתי-מעמדי-איכרים בעל-נכסים ונתמך כאחד (שהוציא את לחמו בבטלנות מחקלאות עונתית ומעבודה ערבית זולה), ומעמד נדכא של פועלים (שהופלה לרעה הן כהעסקה והן כתמיכה, כשהוא מעמדי-מראש לעוני ולחוסר-כל).

מובן שהתרעה נוקבת זו, אינה מודקרת מיידית מבדד הסצנה הפסטוראלית של החריש העומדת במרכזו של שיר-משל זה. לכאורה, נפרשת כאן תמונת-עמל מוכרת של חורש המהלך בטוחות אחר סוסות, כשעל דרך הפאבולה של המשל (במקרה זה — משל-חיות), מתפתחת גם התארוות ביניהם. הסוסה שעד כה צעדה נכחה, החלה מסכת את ראשה לאחור, מסרבת למשוך בעול. "משכני-נא סוסתי/ משכי המחרשת/ למה זה אחריך/ תביטי כנאשתי?"/ החורש המופתע, מנסה לעמוד על סיכת התנהגותה החריגה של הסוסה, אלא שבהמשיכו לנסות ולדובב אותה, נמצא גם הוא משיח את ליבו בפניה: "הביטי נא אלי, הביטי אל אדונך/ וכי תנחמי/ תשכחי את יגונך/ אם כל הבטלנים/ הנדיבים הכנענים/ לעמלי ילעגו/ לעג השאננים/ אך את הלא תביני/ תדעי מה רב פועלי.../".

השיר מתנהל כמונולוג, אם כי אף פעם משתמע הוא אף כריאלוג, כאשר החורש מוצא לנכון לשטות את טיעונו שלו בצד טיעוניה של הסוסה, בהעמידו שתי עמדות אלה לעימות: "מה הלא תגיד/ חלקי מכל עמלי?/ גם אני יום וליל/ אעבוד בזיעת אפי/ ובדוחק עוד אחיה/ היום אשתי וטפ.../".

נמשלה של השיחה, המובאת לעיל, הם, כמובן, שני פועלים בני-הזמן, שייצוגם מסתייע באמצעות דמות-החורש ודמות-הסוסה. שתי דמויות אלה מתייצבות כניגודיות בתפיסתן את המציאות הלאומית הקיימת. הפועל המתייצב בדמות-הסוסה המסרבת להמשיך לחרוש, אומר אך פסימיות ויאוש, ונראה כי מבקש הוא לעזוב הכל ולברוח; ואילו הפועל השני — החורש, נאחו בתקוותו — על אף המצוקה — בהאמינו עדיין בתקומת היישוב ובעתידו של הפועל בו. מאידך, עם כל אמונתו זו, כואב הוא את סבל רעו. כמוהו, כאב הדוחק והעליבות (שהם מנת חלקו של הפועל בארץ), וכאב היחס המשפיל שמפגין כלפיו האיכר. ואכן, כל העמדתו המתנשאת של האיכר מעוררת כאן אף ביקורתיות: ביקורת המוקיעה לא רק את חמורו וריקנותו, אלא בעיקר את בוגדנותו האידיואית. לפי נמשל זה מתקבל כי האיכר הארצישראלי הגיע לדרגת ניוון והתדרדרות כזאת, שלא רק חדל להיזהר עם ערכיה היסודיים של רעיון חובת-ציון (ובניניהם — ערך העבודה), אלא אף מוצא לנכון לפגוע באלה אשר עדיין דבקים בהם.

עד כאן מסלול הביקורת. ובאשר למסלול-הקריאה, גם בו ממשיך נח שפירא באותה דרך של מחאה עקיפה.

בשיר-קריאה אלה (שנחברו בשנים 1901-1904), מבקש הוא לעזוב את העוולה הנוראה שעוללה חזרת יק"א לציבור הפועלים בארץ, אלא שפועל ומנהיג-פועלים — האחראי ודואג לגורלם של מתי-המעט שנותרו כאן כמוהו — נאלץ הוא לעצור בעדו. כך הופכת המחאה לקריאה, והקריאה לבכיה: בכיה ההולכת ומתמשכת כשהיא מסרבת למצוא לה ניחומים: "למה תאצון לנחמני הבל/ תדרשו ממני לשיר שירים.../ לא אשרי בעת הזאת לא אוכלה/ רק לבכות אוכל ולקונן מרה.../". מאידך, אין זו בכיה של השלמה או כניעה לרוע הגזירה. זוהי בכיה של זעם והתמרמרות, כך שאם נמנעת היא מלהפנות עצמה אל יש קונקרטי (חברת יק"א וכדומה), נמצא שהיא קופצת אגרופיה נגד דטרמיניזם קיומי מקולל או טראגיות יהודית שאין לדעת חקירה. זאת, על כל פנים, מסתבר משרירים כמו: "גולי ציון" או "עת לבכות".

השיר "גולי ציון" (שהוא התשובה הצנינית של נח שפירא לעצמו על שירו הראשון בארץ — "עולי ציון"), מנסה להעמיד את הרגעים האחרונים קריעה-הלב של קבוצת פועלים ומשפחותיהם בטרם עלותם לאניה: "על חוף יפו יזעם הים/ יהמו ירעשו המשברים/ ובהר קולם תחלכו שם/ גם אנקת נשים וגברים.../".

תחושת הפרידה השוררת בכל היא תחושה של אבדן לעד ("ומבכים את גודל שכרם.../ לבקש מקלט — למצוא קברם.../"). ותחושה זו הולכת ומתגברת עם השורות השבות ומצטלצלות כמו הר חוזר: "גדול הכאב גדול מאוד/ כי להתראות לא יקו עור/". בהמשך, מתפרט התיאור לסצנות אישיות עגומות ("... את אמו יחבק יחידה/ טרם יעזבנה לאנחות/ או... על דודה מתרפקת/ עלמה רכה ויפהפיה/"). כשבסופו של השיר נסחפות כולן אל קריאת המחאה האבודה: "... מה זאת חטאו אלה הצאן?/ יען עברו כאסירים/ למען עמם למען ציון?/".

עם מחאה זו, המתקוממת נגד האפשרות כי עובדת הפועלים את הארץ היא אקט של עונש עבור "חטאם" הציוני, מתעצם לפתע האירוע מנוכחותו העכשווית למעין מעמד משפטי כל-זמני. מעמד, בו הולך ונפקע העונש בן-הזמן מידי של ממסד קונקרטי, לכדי גזירה קיומית — גזירה העומדת בסיומן של "איי-מולדת" לעד לעם היהודי. גם בשיר "עת לבכות", מתלבטת המחאה בנושא זה: בצד לה, מטיחה היא את עצמה על הקורבנות עצמם, בהאשימה את גורלם — גורל הנדודים, הרודף אותם גם עתה, על סף הנסיון הנואש להאחו בכברת-ארץ משלהם: "... אחי שבאו עד הלום/ לעזוב את ציון/ אם היקרה.../ שבה כילו את כל כוחותיהם/ ולגוד רק הלאה כיבנו צוענים.../".

ט

כדי להעריך את שירת-העבודה של נח שפירא, יש להעריכה — כמובן — בנבולותיה שלה: גבולות שיר-העם. כידוע, מטבעו של שיר-העם שהוא יצירה קונבנציונלית בעלת מבנים פואטיים אלמנטאריים. מבנים אלה מתעצבים לפי דפוטים קבועים, אשר הלכו והתגבשו במסורת הארצית הארוכה של שיר-העם לדורותיו. לפיכך, בחירתו של משורר כן-זמנו — בנוסח זה של שיר-עם כמודל היא את עצמה — מתנה אותו מראש לצמצום פואטי, ובעיקר בתחומים הצורניים והסגנוניים.

כפי שהראינו, בחר נח שפירא בדרך זו — בצורה מודעת ומכוונת — כיוון שזו השלימה בין מטרותיו האידאיות-אידאולוגיות לבין מטרותיו היצירותיות, דהיינו: הפצת רעיון חובת-ציון ורעיון-העבודה באמצעות כלים ספרותיים עממיים לכל נפש. מכאן עקביותו לגבי פשטות היצירה, מבניה הקבועים (כית, פזמון), החריזה הקלה והצטלצלות המלה.

יחד עם זאת צוין, שעם כל השתדלותו להצניע כל ייחוד או חידוש משירתו זו ולהקפיד על מתכונתה המסורתית-יהודית, מסתמנים בה מספר ביטויים שלא נמצאו בשירת-העם האמורה קודם לכן. במאמר כאן התעכבנו על שניים מהם: על הביטוי התימאי (נושא עבודת-האדמה) ועל הביטוי הטונאלי (נימת ההתרונות). להלן נזכיר ביטוי נוסף המתייחס לתחום הלשוני.

כפי שניתן להבחין בדוגמאות השיריות שהבאנו לעיל, מתבטאת לשונו של נח שפירא בין אותה לשון משכילית כבדה ומליצית של משוררי חובת-ציון (ששירתו מהווה המשך להם), לבין מאמציו להשתחרר ממנה. נראה שנוח שפירא חש כי לשון כתובה ומסורבלת זו, אינה עשויה לתפקד כיאח כלשונו של שיר-עם, שבמהותה קרובה היא יותר ללשון הדיבור הפשוטה והקולחת מאשר ללשון הספר. וכיוון שלא היתה לפניו כל דוגמה לחיקוי של לשון-עברית-מדוברת (העברית — באותה תקופה בארץ — כמעט ולא היתה בשימוש יומיומי, פרט לניסויים יוצאי-הדופן שערכו אליעזר בן-יהודה ומספר מורים במושבות), מציע נח שפירא בשיריו — מעין עברית "טבעית" משלו. אחת מהצעותיה של שפה זו, למשל, הוא ניצול-יתר של אותן מלים עבריות שהיו בשימוש בשפה הארצית. מלים אלה, שתיפקדו במשך כל השנים כלשון דיבור לכל דבר, לא איבדו את טבעיותן, כך שבהשתבצן בשיריו של נח שפירא מתקבלות הן — בקלותן ובפשטותן — כאילו היו גם הן מלשון הדיבור של השפה העברית.²³

לסיים נסכם ונאמר: במאמר זה ביקשנו להחזיר מעורר נשכח ושירה נשכחת, ולהביאם לכלל הכרות-מתודעת עם שותרי הספרות העברית. יחד עם זאת, ניסינו להפנות את תשומת-הלב אל יצירה, שאם כי לא נתבלטה כקאנונית ונשארה בנבולות זמנה ומקומה, אין ספק שתופעת ראשוניותה (כבסיס להבנת התפתחותה של ספרות העבודה בארץ, ולא כל שכן שירת-העם בה), ראויה היתה לתפוס את מקומה בכל אנתולוגיה המוקדשת לנושא זה, הן בשל עניינה הספרותי והן בשל עניינה ההיסטורי.

1. המאמר כאן מתבסס על חומר מתוך עבודת-מחקר בנושא זה הנערכת במסגרת מכון קרצוויל לחקר הספרות העברית, ובסיוע הקרן ע"ש דוד בן-גוריון.
2. דניאל פרסקי — "לזכר ברגיש", הוצאה: גלילי, כ"ד, ניו-יורק תש"ז, עמ' 582.
3. בל כצולני — "עיתונות הפועלים הארץ-ישראלית", כתבים, כרך ז', תל-אביב, תש"ח, עמ' 398.
4. א.ד. גורדון — "כמקום הקדמה", הארץ והעבודה, קובץ א', יפו, תרע"ג.
5. בהיות נח שפירא פועל בכוכר-יעקב (1893-1901), פגש שם בפועל-המוסיקאי חיים מילמן. מוסיקאי זה חיבר מנגינות מקוריות לרבים משיריו וזוג לאלה שכבר הותאמו להם מנגינות שאולות.
6. ראה בנידון בדרישה של ד. בן-גוריון ("בתג חצי היובל", ספר העליה השניה, בעריכת ב. חבס, תל-אביב, תש"ז, עמ' 17), ר' טנקין ("מקורות העליה השניה", מבנים, כרך ה', פכר-דצמ' 1938, עמ' 133).
7. R. Wallenrod — The Literature of Modern Israel, N.Y., 1956, p. 9.
8. ראה: זיס — "חזרה לפני יובל שנים", חזרה העובדת, חזרה תש"א, עמ' 17-10, וכן, מ. ברסלבסקי — פועלים ואידיוניה בעליה הראשונה, תל-אביב תשכ"א, עמ' 107-108.
9. כך למשל הסבר הניתן על-ידי מנשה מאירוביץ בפתחה לחוברת "שירים שיצאה בעריכתו בשנת 1896: "אחרי חזרתו, ילדים, גדולים וקטנים... כעבדו עבודתו בנינים, בלקטו את פרי גינת כנען נשירה נא את שירי ציון אשר לנו, וקל קל על לב כולנו, וכעשועו ובמשחק גרילו נא את ילדיו בשירי ציון הנחמדים אשר לנו, וטוב לכולנו, כרגעי שמחה או כרגעי חוגה, נפתח קול רנה בשירי ציון אשר לנו, וקל קל על לבנו, והיינו יחד לילדים כולנו... שירי עם ציון, חוברת ב', תת"ז, "הספרות העברית" (או "אגודת חיים"), נוסדה כתנועת-מחנות שמירה בסיומן של אחיה ועזרה הדדית בין פועלים השם "עשרות" מצביע על המבנה המיוחד שלפיו התארגנה, היינו: תאים-תאים של חברים בני עשרה איש, כשבראש כל תא עומד "שיר עשרה", ותפקידו של "שיר עשרה" היה לדאוג לעבודה של חבריו (הוא היה מעין מחנך בינם לבין האיכר). יחדיו היו יוצאים לעבודה ויחדיו חזרו, ותמיד בסדר ובמשמעת צבאית "שיר עשרה" גם דאג לדירוש של חברי התא, למונוטיותם, לכריאתם ולהשכלתם במסגרת של הספרות וזו הוקם מטבח לפועלים, קופת-חולים, מערכת שמירה, אימון נומי וצבאי, ושיעורי-ערב.